
TATIANA KANANOWICZ* | UNIwersytet Gdański

Modele zdaniowe w tekście naukowym. Model relacyjny (na materiale tekstów naukowych z obszaru humanistyki)

Słowa kluczowe: tekst naukowy, model strukturalno-semantyczny, semantyka relacji, izomorfia, derywacja semantyczna.

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/JP.01003>

Wstęp

Jednym ze skutecznych narzędzi analizy systemu składniowego języka jest pojęcie modelu zdaniowego, przez który rozumie się strukturalno-semantyczny typ zdania (Zolotova 1973; Arutunova 1976/2009; Novoženova 2001). Narzędzie to umożliwia adekwatny opis poziomu składniowego, konstruowanie pola reprezentacji zdaniowych dla danego języka, może być również wykorzystane do celów dydaktycznych (Arutunova, Širâev 1983; Novoženova 2001; Lariohina 2018). Wydaje się, że pojęcie modelu zdaniowego równie skutecznie mogłoby być zastosowane do opisu tekstu (tu – naukowego), a także (w przyszłości) do porównywania tekstów o różnej przynależności stylistycznej/dyskursywnej pod kątem reprezentacji w nich oddzielnych modeli zdaniowych, wyjaśnienia znaczenia różnorodności synonimicznych konstrukcji składniowych dla ujętykowania tych samych propozycji itp.

Celem niniejszego artykułu jest zarysowanie założeń teoretycznych, które leżą u podstaw wyodrębnianych przeze mnie modeli zdaniowych dla tekstu naukowego, oraz przedstawienie jednego z najmniej zbadanych i najbardziej reprezentatywnych dla tego typu tekstu modelu – relacyjnego. Proponowana tu koncepcja modelu zdaniowego znacząco różni się od istniejących propozycji m.in. kierunkiem analizy, który można określić jako kierunek „od formy ku znaczeniu”. Umożliwia ona nie tylko opis semantycznej organizacji tekstu przez przyporządkowanie całej różnorodności zdań do określonych typów strukturalno-semantycznych (modeli), ale też unaocznia płynność granic między modelami i systemowość łączących je relacji semantycznych. Procesy, o których mowa, zostaną opisane na przykładzie relacyjnego modelu zdaniowego.

Materiał badawczy pochodzi z 20 polskich tekstów naukowych z obszaru humanistyki, najczęściej o problematyce językoznawczej – są to artykuły naukowe opublikowane w czasopismach naukowych i w wydawnictwach zwartych. W tym momencie na badany korpus składa się około 3000 zdań.

* tatiana.kananowicz@ug.edu.pl; ORCID: 0000-0002-1156-5934

Model zdaniowy w ujęciach lingwistycznych¹

Idea zintegrowanego opisu semantyczno-składniowej struktury zdań (modeli strukturalno-semantycznych) zrodziła się w ramach sprzeciwu wobec opisu wyłącznie formalnych schematów struktury zdań bez uwzględnienia czynnika semantycznego, który w istotnym stopniu je determinuje.

Z tego podejścia rodzi się pojęcie modelu zdaniowego jako „sprowadzonego do koniecznego minimum połączenia wzajemnie warunkujących się form składniowych, które tworzy jednostkę komunikacyjną o określonym znaczeniu typowym”² (Zolotova 1973: 25). I choć badania w ramach „nowego” z metodologicznego punktu widzenia – strukturalno-semantycznego opisu mają długą tradycję, w praktyce opisywania i wyodrębniania modeli zdaniowych można zaobserwować znaczące rozbieżności. Zasadnicza różnica wydaje się dotyczyć kryterium wyodrębniania modeli.

Można powiedzieć, że w dotychczasowych propozycjach badawczych model zdaniowy jest ujmowany z dwóch perspektyw – w zależności od tego, co uznaje się za kryterium dominujące: semantykę czy strukturę. W podejściach z dominacją semantyki model zdaniowy tworzą różnorodne pod względem struktury powierzchniowej zdania, które wyrażają to samo znaczenie. Takie ujęcia znajdujemy w pracach Galiny A. Zolotovej (1973, 1982) i innych badaczy, których zainspirowała. Drugie podejście – z dominacją kryterium strukturalnego – zostało zapoczątkowane w pracach Niny D. Arutúnovej (1976/2009; Arutúnova, Širâev 1983) i opiera się na przekonaniu, że ta sama struktura składniowa może wyrażać różne znaczenia.

Założeniem wyjściowym obu podejść jest to, że semantyka pewnego typu „lubi” być ujmowana w określonych konstrukcjach składniowych: predykaty z danym typowym znaczeniem zwykle wyrażają się w równie stypizowanych konstrukcjach składniowych. U podstaw tego podejścia leży przekonanie o powiązaniu między sytuacją a jej semantyczną reprezentacją – propozycją (izomorfizm semantyczno-składniowy). Drugim założeniem, teoretycznie opracowanym w teorii składniowej G.A. Zolotovej i rozwijanym przez innych badaczy, jest odpowiedniość między leksykalnym (morfologicznym) i składniowym wypełnieniem propozycji (izosemia morfologiczno-składniowa). Na przykład zgodnie z zasadą izomorfizmu w bazowej składniowej realizacji propozycji o strukturze P (x, y) przy jej wyborze przez mówiącego do opisu czynności podmiot semantyczny (x) zajmie główną pozycję w zdaniu – pozycję podmiotu syntaktycznego, przybierając formę mianownika, predykat (P) – pozycję orzeczenia, obiekt semantyczny (y) – pozycję dopełnienia bliższego w bierniku. Natomiast zgodnie z zasadą izosemii zdanie na poziomie powierzchniowym będzie zawierało trzy elementy składniowe, wyrażone odpowiednio czasownikiem o semantyce czynności (P), rzeczownikiem osobowym w funkcji podmiotu semantycznego (x) oraz rzeczownikiem nieosobowym w funkcji obiektu semantycznego (y). A zatem propozycja (struktura propozycyjna) z wypełnieniem *badać* (*lingwista*, *zjawiska językowe*) będzie wyrażona w stypizowanej formie składniowej *Lingwista*

1 Bardziej szczegółowy zarys problematyki przedstawiam w: Kananowicz 2019.

2 W terminologii G.A. Zolotovej typowa semantyka (ros. *tipowoje znaczenije*) to uogólnione znaczenie kategoryalno-składniowe, właściwe synonimicznym konstrukcjom składniowym, np.: czynność, cecha, stan, egzystencja.

bada zjawiska językowe. W ten sposób dla wyrażania semantyki czynności preferowanym (stypizowanym) sposobem jest forma *ktoś robi coś*.

Do tego momentu założenia obu podejść są zbieżne. Różnice zaczynają się na poziomie wyodrębniania modeli. W podejściu, które określiliśmy jako podejście z dominacją semantyki, głównym kryterium odniesienia zdania do modelu jest wyrażane przez nie znaczenie, niezależnie od struktury, w jakiej zostało ujęte. W związku z tym obok bazowego modelu – stypizowanej prezentacji składniowej – wyodrębnia się również inne – peryferyjne – formy składniowe, zdolne do wyrażenia tego samego znaczenia. Wszystkie takie prezentacje tworzą określony model: albo czynności, albo stanu, albo procesu i in.

W drugim podejściu, które określiliśmy jako podejście z dominacją składnika strukturalnego, wyodrębnienie modeli odbywa się na podstawie określonej konstrukcji składniowej, która może posiadać zarówno znaczenie typowe, jak i inne, „nieprzypisane” do niej znaczenia. Liczba modeli w tym ujęciu jest ograniczona możliwościami systemu składniowego danego języka, podczas gdy w ujęciu z dominacją semantyki ograniczają ją jedynie wizja badacza, który może podchodzić do wyodrębnianych znaczeń mniej lub bardziej szczegółowo.

W niniejszej pracy do wyodrębniania modeli zdaniowych zostanie zastosowane kryterium strukturalne, zapoczątkowane w publikacjach N.D. Arutûnovej. Rozwijając myśl o tym, że „logiczna organizacja myśli regularnie wyraża się w określonych strukturach składniowych” (Arutûnova 1976/2009: 357), badaczka dzieli wszystkie zdania języka naturalnego (rosyjskiego) na egzystencjalne, identyfikujące i charakteryzujące (zob. też Arutûnova, Širâev 1983: 7). Najbardziej szczegółowo opisane zostały pierwsze dwa typy zdań (Arutûnova 1976/2009: 205–283, 284–325). W niniejszej pracy proponuję dalsze rozwinięcie założeń N.D. Arutûnovej w postaci spójnej koncepcji modelu zdaniowego.

Dominacja kryterium strukturalnego nie oznacza przy tym rezygnacji z kryterium semantycznego, które obejmuje: semantykę predykatu, jego właściwości walencyjne (liczba i semantyczne role argumentów) oraz taksonomiczne klasy argumentów i leksykalno-morfologiczne sposoby ich realizacji. Klasa taksonomiczna (kategoria ontologiczna) jest – obok roli semantycznej i reprezentacji składniowej (części zdania) – jedną z najważniejszych charakterystyk argumentu, które współdeterminują znaczenie czasownika (Padučeva 2004: 80). Stosunek między znaczeniem czasownika a klasą taksonomiczną jego argumentu można określić jako wzajemnie warunkujący: jeśli określone znaczenie czasownika wymaga określonej klasy taksonomicznej argumentów, to zmiana taksonomicznej klasy argumentu zmienia znaczenie czasownika, co leży u podstaw tzw. derywacji semantycznej – pojawiania się u czasownika nowego znaczenia (Żmigrodzki 1995; Padučeva 2004: 82).

Zasadniczo wyodrębnia się takie klasy taksonomiczne, jak: człowiek (osoba), przedmiot materialny, żywiol, wydarzenie, czynność, substancja, narzędzie, miejsce i in. (Padučeva 2004: 80–92). W niniejszej pracy uwzględniam trzy najważniejsze, którym odpowiadają semantyczne charakterystyki składników konotowanych w tekstach naukowych: osoba – nieosoba (przedmiot, abstrakcja intelektualna) – sytuacja.

Przedstawiona poniżej klasyfikacja modeli strukturalno-semantycznych opiera się na pojęciu modelu bazowego, w którym zarówno predykat, jak i argumenty są izosemiczne z ich

realizacją składniową. Mówiąc o modelu bazowym, mam na myśli wzorzec składniowy zbudowany z elementów obligatoryjnych. Zazwyczaj są to, poza predykatem, argumenty pełniące semantyczne role podmiotu (subiektu) i obiektu. W niektórych wypadkach w modelu bazowym ujmowane są też argumenty pełniące inne role semantyczne (tu: instrumentu), jeśli biorą one aktywny udział w transformacjach międzymodelowych.

Odstępstwa od izosemii powodują zmiany w semantyce zdania, co ostatecznie prowadzi do transformacji międzymodelowych. Do ilustracji tych procesów w niniejszej pracy zostanie wykorzystane pojęcie pola, szeroko stosowane w semantyce, również składniowej (Bondarko 1972, 1984; Gak 1998; Novoženova 2001). Połowa organizacja modelu zakłada istnienie centrum i peryferii: w centrum pola będą zdania, których realizacja składniowa jest izosemiczna ze strukturą semantyczną, na peryferiach, a ostatecznie poza modelem znajdują się zdania z naruszoną izosemią, np. w wyniku zmian dotyczących semantycznych ról argumentów lub ich klas taksonomicznych. Procesy, o których mowa, zostaną ukazane na przykładzie tytułowego zagadnienia – relacyjnego modelu zdaniowego.

Modele strukturalno-semantyczne w tekście naukowym

Po zastosowaniu wskazanych powyżej kryteriów do zebranego materiału w tekście naukowym wyodrębniam cztery modele zdaniowe:

1. Model czynności – ‘ktoś wykonuje jakąś czynność/ robi coś’; bazowy model czynności jest dwuargumentowy: pierwszym argumentem jest agens, drugim – obiekt. Ten model strukturalno-semantyczny obejmuje zarówno czasowniki czynności fizycznych, jak i czynności/stanów intelektualnych, emocjonalnych, wolicjonalnych (tzw. czasowniki stosunku propozycjonalnego/czasowniki intensjonalne). Agens w obu grupach jest wyrażany za pomocą leksemu zawierającego w swojej semantyce sem ‘osoba’ lub ‘żywa istota’. Różnice gramatyczne w grupach czasowników czynności fizycznych i intelektualnych dotyczą powierzchniowej realizacji obiektu: czasowniki czynności fizycznych konotują obiekty przedmiotowe, natomiast czasowniki intensjonalne – nieprzedmiotowe (propozycjonalne) w postaci zdania lub nominalizacji (Arutūnova 1976/2009: 126). Granica między tymi dwoma grupami w wypadku tekstów naukowych zacierza się: spotykamy tu wiele czasowników czynności intelektualnych o właściwościach czasowników czynności fizycznych (np.: *rozpatrywać*, *rozróżniać*, *wyodrębniać*), konotujących obiekty przedmiotowe o znaczeniu ‘abstrakcja intelektualna’, por.:

Autorzy wyraźnie rozróżniają dwa pojęcia (M.)³,

ale też czasowniki intensjonalne z argumentem przedmiotowym, który mimo to należy odczytywać jako nieprzedmiotowy (zdarzeniowy, propozycjonalny), por.:

Mówię tu cały czas o języku w prasie czy języku prasy (P.) – ‘mówię tu cały czas o tym, jaki jest język w prasie czy język prasy’.

3 Rozwiązania skrótów podano na końcu artykułu – patrz *Źródła*. Dalej w pracy poza zdaniami autentycznymi wykorzystuję również zdania spreparowane, które mają w możliwie najlepszy sposób ilustrować omawiane zagadnienia – czasami kosztem estetyki językowej.

Bazowy model czynności uzupełniają trzyargumentowe i uwzględniające większą liczbę argumentów realizacje, w których agens albo (a) jest inicjatorem czynności, w której wyniku powstają relacje między dwoma i więcej obiektami, albo (b) wykonuje czynność na obiekcie za pomocą instrumentu, por.:

(a) *W akcie tworzenia wypowiedzi łączymy konkretne elementy leksykalne* (Ch.).

Odbiorcy [...] łączą ich warstwę werbalną z własnym językowym obrazem świata (S.).

(b) *Przy pomocy tych wyrażen nadawcy mogą osiągać określone cele komunikacyjne* (Pis.).

Tym terminem określać będę jednostki w postaci pełnego zdania (Sz.).

2. Model charakterystyki – ‘ktoś/coś jest jakiś/jakieś’; jest to model jednoargumentowy, zawierający podmiot charakterystyki i predykat, wyrażony połączeniem czasownika posiłkowego *być* z przymiotnikiem, por.:

Ważne są następujące charakterystyki obiektów (Pis.).

Granice między obiema kategoriami są nieostre (Sz.).

Czasownik posiłkowy może przybierać również inne postacie, np.: *bywać, okazywać się, pozostawać, stawać się*, por.:

Zróznicowany bywa wreszcie czynny i bierny zasób słownictwa (T.).

Podmiot charakterystyki zazwyczaj jest wyrażony rzeczownikiem z klasy przedmiotowej lub abstrakcyjnej (*temat, fakt, cecha, paradygmat* i in.). Podmiotów z klasy ‘osoba’ jest bardzo mało – pojawiają się jedynie w konstrukcjach modusowych o znaczeniu epistemicznym: *jestem świadomy, jestem pewien* itd. Podmioty modeli bazowych są charakteryzowane pod względem przypisywanych im charakterystyk, właściwości, funkcji.

3. Model egzystencji – ‘(gdzieś/kiedyś/jak) jest ktoś/coś’: jest to model również jednoargumentowy, zawierający podmiot egzystencji i predykat, wyrażony tzw. czasownikiem egzystencjalnym, przede wszystkim *być*, por.:

Są pewne problemy.

W przeanalizowanych tekstach naukowych w tej funkcji występują również czasowniki: – tzw. egzystencji procesualnej (Novoženova 2001: 137), akcentujące w swojej semantyce „przebieg” (procesualność) istnienia podmiotu egzystencji: *istnieć, panować, przejawiać się, uzewnętrzniać się, występować, zachodzić, zdarzać się* i in., por.:

Gdyby było inaczej, nie istniałby żaden przykład właściwy (Pis.).

W tytułach referatów występują obie postaci tego określenia (P.).

– czasowniki powstawania i zanikania: *pojawiać się, powstawać, wylaniać się, ukazywać się, zanikać, znikać* i in., por.:

W ten sposób powstają różnorodne [...] praktyki lingwistyczne (S.).

Przysłowia powstawały w mowie przedindustrialnych grup społecznych i krążyły w nich w formie niepisanej (Sz.).

– czasowniki zmiany: *kształtować się, nasilać się, pogłębiać się, wzrastać, rozszerzać się* i in., por.:

Te zjawiska się nasilają (T.).

Odmienność języków naturalnych kształtuje się w różnych klimatach, w różnych warunkach geograficznych [...] i pogłębia się jeszcze w odmiennych kontekstach i sytuacjach kulturowych (Pis.).

– czasowniki lokalizacji: *leżeć, mieścić się, sytuować się, znajdować się* i in., por.:

Część znaczenia wyrazu mieści się w kontekście i w sytuacji (Pis.).

Jak można zauważyć, realizacje modelu egzystencjalnego często przybierają formę zdań temporalnych (kiedy), lokatywnych (gdzie) lub zdań sposobu egzystencji (jak).

Model ten reprezentują niektóre utarte zwroty: *istota rzeczy tkwi w czymś, sedno problemu leży gdzieś, nasuwa się pytanie, stoję na stanowisku, na plan pierwszy wysuwa się coś* i in., por.:

Istota rzeczy może leżeć w heterogeniczności przedmiotu (P.).

Nasuwa się w tym miejscu ważne pytanie (S.).

Na plan pierwszy wysuwa się natomiast ich pozytywne bądź negatywne zabarwienie emocjonalne (T.).

Podmiot egzystencji może mieć semantykę zarówno osobową, jak i nieosobową, choć w zebranych materiale przeważają rzeczowniki z taksonomicznej klasy abstrakcji intelektualnych.

4. Model stosunków (model relacyjny) – ‘ktoś/coś jest w jakimś stosunku z kimś/czymś’. W dalszej części artykułu zatrzymamy się na tym modelu bardziej szczegółowo.

Model relacyjny na tle innych modeli zdaniowych

Zanim przejdę do opisu modelu relacyjnego w proponowanej tu perspektywie, należałoby pokrótce omówić już istniejące ujęcia semantyki relacji: zarówno niezwiązane z modelowaniem systemu składniowego, jak i podejmujące próbę wyodrębnienia i opisu relacyjnego modelu zdaniowego.

Czasowniki relacyjne jako wskazujące na relacje między dwoma sytuacjami były obiektem zainteresowania N.D. Arutunovej (1976/2009: 148–152), która przeciwstawiła je tzw. czasownikom interpersonalnym wskazującym na relacje między osobami. Szczegółowy opis czasowników relacyjnych zawiera praca innej rosyjskiej badaczki – Rejdy M. Gajsiny (1981).

Czasowniki oznaczające relacje tożsamości, podobieństwa i odpowiedniości były omawiane w ramach koncepcji spójki w pracy Ilii B. Šatunovskiego (1996). Logiczne propozycje przeciwstawione propozycjom wydarzeniowym wyodrębnia Tatiana V. Šmelëva (1988: 10).

Jeśli chodzi o ujmowanie semantyki stosunków w modelach zdaniowych, to najbardziej pełna klasyfikacja modeli, zawarta w pracy Z. Novoženovej (2001: 176–184), wskazuje na jeden zbiorczy „model charakterystyki, stosunków, klasyfikacji”.

Zdaniowy model stosunków wyodrębniam na podstawie predykatów posiadających w swojej strukturze semantycznej sem ‘stosunek’, który, jak to ujmuje R.M. Gajsina (1981: 58), „jest abstrakcyjną ideą stosunków w ogóle”:

ten składnik semantyczny jest elementem identyfikującym dla wszystkich rozpatrywanych tu czasowników, zarazem też przeciwstawia czasowniki stosunku innym ogólnym połom czasownikowym – czasownikom oznaczającym czynność lub stan.

Do czasowników dotyczących relacji badaczka zalicza czasowniki stosunków emocjonalno-racjonalnych, stosunków społecznych: pokrewieństwa, komunikacji, przyjaźni, wrogości, wspólnych działań, oraz tzw. stosunków logicznych, do których należą:

stosunki istniejące między przedmiotami i zjawiskami otaczającej rzeczywistości (stosunki równości, podobieństwa, odpowiedniości, celu, przyzwolenia, stosunki klasyfikacyjne, przy czynowo-skutkowe, przestrzenne, czasowe itd. (Gajsina 1981: 11).

To one zajmują centralne miejsce w tekstach naukowych. Mimo różnorodności semantyki wspólnym potencjałem tej grupy predykatów jest możliwość tworzenia zdań o strukturalnym inwariancie A JEST W JAKIMŚ STOSUNKU Z B/A I B SĄ W JAKIMŚ STOSUNKU. Miejsce elementu ‘jest w jakimś stosunku’ najczęściej zajmuje czasownik jako najbardziej predestynowany do tego predykat, pojawiają się tam również przymiotniki: *większy*, *mniejszy*, *identyczny*, *tożsamy* i in.

A i B są uczestnikami relacji⁴, jest ich co najmniej dwóch – tym między innymi model relacyjny różni się od modeli jednoargumentowych (charakterystyki i egzystencji). Od dwuargumentowego modelu czynności model relacyjny różni się obowiązkowością i względną „równością” obu argumentów: żaden z nich nie może być opuszczony/pominięty/usunięty bez zmiany znaczenia zdania wyjściowego, przy czym warunek ten dotyczy dowolnych zmian diatetycznych: np. w wypadku pasywizacji modelu czynności podmiot semantyczny może w ogóle nie pojawić się w zdaniu docelowym, a w wypadku refleksywizacji albo konwersywizacji modelu stosunku taka degradacja jednego z argumentów jest niemożliwa, por.:

Czynność:

Lingwista bada tekst z różnych perspektyw.

Tekst jest badany z różnych perspektyw.

4 Kwestia ról semantycznych argumentów A i B zostanie omówiona poniżej.

Stosunek:

Semantyka podporządkowuje strukturę.

Struktura podporządkowuje się semantyce.

Realizacja obu argumentów w strukturze powierzchniowej może przybierać postać dwuczłonową, gdzie pierwszy argument jest podmiotem gramatycznym, a drugi – dopełnieniem, por.:

Artykułowi (A) towarzyszy zdjęcie (B) (M.).

Te aspekty (A) wyraźnie wpływają na język (B) (S.),

oraz jednoczłonową, wyrażoną „podmiotem kolektywnym” w zdaniach recyprokalnych, gdzie znaczenie wzajemności zawiera się w elemencie *się* lub w połączeniach wyrazowych z zaimkiem *siebie* i wyrażeniach *nawzajem* i *wzajemnie*, por.:

Inne typy racjonalności czasami się wykluczają, czasami dopełniają (T.).

W języku angielskim liczby linków haseł A i B mniej więcej się równoważą (P.).

Wszystkie one [czynniki – T. K.] mocno oddziałują na siebie (S.).

Różnojęzyczne prace teoretyczne nie przenikają się nawzajem (P.).

Różne modusy współpracy ze sobą w pełnieniu tych funkcji (M.).

Wielość językowych obrazów świata wzajemnie się dopełnia, konkuruje, a nawet zwalcza się (T.).

Jeśli będziemy rozpatrywać zbiór czasowników relacyjnych jako pole składające się z centrum i peryferii, jak czyni to R.M. Gajsina, to w centrum pola znajdują się czasowniki najbardziej abstrakcyjne, w których sem relacji nie jest skonkretyzowany. Centralne miejsce zajmuje tu, w myśl badaczki, czasownik *odnosić się* (Gajsina 1981: 61). Wokół tego czasownika zorganizowane są leksykalno-semantyczne grupy czasowników o bardziej skonkretyzowanych znaczeniach, które przedstawiam poniżej.

Semantyczne grupy czasowników relacyjnych w tekstach naukowych

Należy od razu zaznaczyć, że proponowany podział jest pod wieloma względami umowny, co wiąże się zarówno z częstą nieostrością znaczeń analizowanych czasowników, jak i z ich wieloznacznością.

Czasowniki stosunków klasyfikacyjnych

Przedstawiają relację między A i B jako stosunek części do całości/całości do części: *obejmować, składać się, tworzyć, wchodzić w skład, współtworzyć, zawierać się, zaliczać się* i in., por.:

Na przedmiot składają się konkretne języki, teksty, literatury [...] (P.).

Systemy semiotyczne współtworzą komunikat (M.).

Czasowniki uwarunkowania, zależności i innych operacji logicznych

Oznaczają szeroko rozumianą relację przyczynowości między A i B: *determinować, ewokować, decydować, oddziaływać, określać, pociągać (za sobą), owocować, powodować, prowadzić do, przynosić, wymagać, wynikać, warunkować, wpływać, zależeć i in., por.:*

Media wpływają na konceptualizowanie zjawisk rzeczywistości (S.).

Warianty przypadków wymagają pośrednika w komunikacji (P.).

Czasowniki związków, w tym asocjacyjnych

Oznaczają relację połączenia, powiązania A z B: *dopasowywać się, dopełniać się (wzajemnie), dotyczyć, konkurować, krzyżować się, łączyć się, nadawać się, nakładać się, oddziaływać, odwracać się, pasować, pośredniczyć, przenikać się, towarzyszyć, wiązać się, współpracować, wykluczać się, zwalczać się, zastępować i in., por.:*

Różnojęzyczne prace teoretyczne nie przenikają się nawzajem (P.).

Artykułowi towarzyszy zdjęcie (M.).

Czasowniki identyfikacji/odpowiedniości

Wprowadzają relację (względnej) tożsamości (A jest B): *być, bywać, jawić się, odpowiadać, określać, oznaczać, polegać na, posłużyć za, równoważyć się, stawać się, stanowić i in., por.:*

Media mogą stać się jednym z głównych źródeł definiowania i określania rzeczywistości (S.).

Termin [...] określa metaforycznie klasyczne rozumienie relacji języka i mediów (P.).

Czasowniki podobieństwa i różnic/kontrastu

Wskazują na relację podobieństwa/różnicy między A i B: *przypominać, różnić się, przeciwstawiać się, przeczyć, kontrastować i in., por.:*

Tak rozumiany język prasy nie różniłby się od języka książki (P.).

Te cechy prowerbiów kłócą się z tytułowym rozumieniem przysłowia (Sz.).

Czasowniki charakterystyki

Charakteryzują A za pomocą cechy B: *charakteryzować się, cechować się, odznaczać się i in., por.:*

Jakimi cechami językowymi muszą odznaczać się medialne obrazy świata? (S.).

Badanie multimodalne powinno odznaczać się przynajmniej pięcioma właściwościami (M.).

Czasowniki posiadania

Wskazują na posiadanie przez A cechy/właściwości B: *mieć, posiadać, należeć i in., por.:*

Formuły mają cechy paremiczne w różnym stopniu (Sz.).

Czy poszczególne grupy posiadają własny repertuar środków językowych? (S.).

Czasowniki stosunków czasowo-przestrzennych

Wskazują na relacje czasowo-przestrzenne między A i B: *graniczyć, lokować, ograniczać się, oddzielać, poprzedzać, następować* i in., por.:

Próg czasowy oddziela stare przysłowia od nowych (Sz.).

Granice czasowe lokują nowe paremie poza kategorią starych (Sz.).

Liczną grupę predykatów relacyjnych stanowią tzw. czasowniki relacji kauzatywnych o złożonej strukturze ‘sprawiać, że coś staje się jakieś’, por.: *spłycać* ‘sprawiać, że coś staje się płytkie/płytsze’, *uwidaczniać, uwydatniać* ‘sprawiać, że coś staje się widoczne/wydatne’ itd. Do tych czasowników należą również: *umożliwiać, uniemożliwiać, upodabniać/upodobniać się, zafałszowywać, zubażać* i in. Por. konteksty:

Empiryczne ustalenia nierzadko spłycały samą teorię (T.).

Zderzenie dwóch różnych znaczeń [...] uwydatnia nową kategoryzację świata (T.).

Pole bazowego modelu relacyjnego

Przechodząc do omówienia pola modelu relacyjnego, należałoby rozważyć kwestię semantycznych ról argumentów na podstawie reprezentowanych przez nie klas taksonomicznych i rozpatrzyć przypadki semantycznej derywacji, skutkującej uzupełnieniem modelu relacyjnego zdaniem wyściowo czynnościowymi.

Jak wynika z zebranego materiału, zdania relacyjne wykazują największą różnorodność pod względem semantyki argumentów. Prawdopodobnie to jest powodem trudności z określaniem ich ról semantycznych, zwłaszcza jeśli chodzi o pierwszy argument, zajmujący w zdaniu pozycję podmiotu gramatycznego. Według T.V. Šmelëvej (1988: 32) aktantami zdaniowego modelu stosunków mogą być tylko obiekty, por.:

W propozycjach logicznych występuje tylko jeden typ aktantów – obiekt. Ogólna formuła propozycji logicznych S-P lub ARB (nazywamy obiektem to, co w logice przyjęło się określać mianem podmiotu).

Z kolei R.M. Gajsina (1981: 65) dzieli wszystkie czasowniki stosunku na symetryczne i niesymetryczne i z tą właśnie cechą wiąże podział ról argumentów. Do czasowników symetrycznych należą tzw. czasowniki dwukierunkowe typu *równać się, odpowiadać* i in.:

czasowniki symetryczne oznaczają taką sytuację, w której charakter stosunku jednego uczestnika względem drugiego jest tożsamy z charakterem relacji tego drugiego względem pierwszego,

czyli czasownik symetryczny pozwala na następującą transformację wewnątrzmodelową: *A równa się B = B równa się A; A odpowiada B = B odpowiada A*. Czasowniki niesymetryczne oznaczają stosunek jednokierunkowy, „niedający się odwrócić”. Czasowniki symetryczne są, zdaniem badaczki, zawsze dwupodmiotowe, czyli każdy argument takiego czasownika jest podmiotem w związku z tym, że takie czasowniki oznaczają stosunek, w którym powstaniu

obydwa argumenty biorą równie aktywny udział. Natomiast czasowniki niesymetryczne są podmiotowo-obiektowe, ponieważ oznaczają taką relację, której inicjatorem jest jeden argument (podmiot) i która jest ukierunkowana na drugi argument (obiekt). Do takich czasowników, w myśl badaczki, należą m.in.: *zależeć*, *podporządkowywać*, *należać* (Gajsina 1981: 66).

Patrzenie na model zdaniowy przez pryzmat pola umożliwia pogodzenie tych skrajnych stanowisk. Uwzględniając klasę taksonomiczną pierwszego argumentu i leksykalno-morfologiczne sposoby jego powierzchniowej realizacji, można przedstawić podmiotowość/obiektość jako skalę, która pozwoli nam następnie odnieść badane zdania albo do centrum, albo do peryferii pola relacyjnego modelu zdaniowego:

- (1) rzeczownik osobowy/nazwa własna, taksonomiczna klasa ‘osoba’ – silna podmiotowość:

E. Wolańska zajęła się tabloidami (M.).

Nadawcy [...] zawsze bazować muszą na przekonaniach bardziej ogólnych (S.).

- (2) rzeczownik nieosobowy, taksonomiczna klasa ‘osoba’ – osłabiona podmiotowość:

Znakami, tekstami i ich znaczeniem zajmuje się oprócz językoznawstwa wiele innych nauk i ich dyscyplin (P.),

gdzie rzeczownik *językoznawstwo* ma znaczenie ‘językoznawcy’, a *inne nauki* oznaczają ‘inni naukowcy/przedstawiciele innych nauk’;

- (3) rzeczownik nieosobowy, taksonomiczna klasa ‘abstrakcja intelektualna’ – obiektość:

Ostatnie dwie odmiany [...] bardzo mocno wiążą się z szeroko rozumianym „dyskursem konsumpcjonizmu” (S.).

- (4) rzeczownik nieosobowy, taksonomiczna klasa ‘sytuacja’ – obiektość:

Zderzenie dwóch różnych znaczeń [...] uwydatnia nową kategoryzację świata (T.).

Jak już zostało powiedziane, jednym z najważniejszych czynników decydujących o odniesieniu zdania do tego lub innego modelu jest taksonomiczna klasa argumentu. Zmiany w semantyce argumentu mogą powodować zmiany w semantyce predykatu, prowadzące do wieloznaczności, co określa się mianem semantycznej derywacji (Żmigrodzki 1995; Padučeva 2004). Najbardziej produktywny pod tym względem jest model czynności z jednoznacznie określoną taksonomiczną klasą pierwszego argumentu (osoba) i jego rolą semantyczną (agens) – to zdania reprezentujące ten model wielokrotnie „przechodzą” do innych modeli, kiedy zmienia się semantyka pierwszego argumentu, por.:

Człowiek płynie. – Czas płynie.

Człowiek chodzi. – Chodzi o to, że...

W przytoczonych powyżej przykładach pierwsze zdanie reprezentuje model czynności o semantyce ruchu, drugie – model egzystencji.

Podobnie dzieje się w wypadku modelu relacyjnego: często czasownik czynności rozwija znaczenie relacyjne przy zmianie taksonomicznej klasy pierwszego argumentu, kiedy agens staje się obiektem, por.:

Nauczyciel wskazuje na tablicę. – Tekstowy obraz świata wskazuje na dominujący w danym tekście pogląd na temat istnienia i funkcjonowania poszczególnych składników świata (T.).

Ludzie tworzą przysłówia. – Jednostki tworzą zamkniętą wypowiedź w dyskursie (Sz.),

gdzie *tworzyć* 1 – ‘powodować powstawanie czegoś’, *tworzyć* 2 – ‘mieć postać czegoś; też: składać się na coś, stanowić coś’.

Poddane semantycznej derywacji czasowniki często tak bardzo oddalają się od swoich podstaw, że rozwijają nowe właściwości gramatyczne, np.: *przemawiać przed kim* – *przemawiać za czym*; *świadczycy przeciwko komu* – *świadczycy o czym*. Co więcej, w tych nowych znaczeniach często występują w tekstach odmiany naukowej.

Procesy metaforyzacyjne dotyczą również wielu czasowników przemieszczania się, które w tekście naukowym występują w znaczeniach relacyjnych: *sprowadzać do*, *wychodzić od/z*, *odchodzić od* i in. Tutaj derywacja semantyczna jest możliwa w związku ze zmianą klasy taksonomicznej obiektu (miejsce – abstrakcja intelektualna).

Kolejną grupą zdań o znaczeniu czynności, które zaczynają reprezentować model relacyjny w wyniku semantycznej derywacji, są zdania z argumentem-lokalizatorem – może on przechodzić na miejsce podmiotu czynności, por.:

Naukowcy podkreślają anonimowość twórców prowerbiów w definicjach klasycznych paremii. – Definicje klasycznych paremii podkreślają anonimowość twórców prowerbiów (Sz.).

N.N. opisuje to zjawisko w swojej definicji. – To zjawisko opisuje definicja N.N. (Sz.).

Szczególną grupę z tego punktu widzenia stanowią dwu- lub trzyargumentowe czasowniki pierwotnie agentywne z konotowanym argumentem-instrumentem wyrażonym rzeczownikiem w narzędniku lub połączeniem wyrazowym *za pomocą*, których semantykę można przedstawić jako ‘S robi coś za pomocą B/S robi coś z A za pomocą B’, por.:

Piszę za pomocą ołówka.

Nadawcy mogą osiągać określone cele komunikacyjne za pomocą wyrażień.

W literaturze naukowej dość dobrze opisana jest zdolność takich zdań do usuwania właściwego agensa i zastępowania go instrumentem, w czego wyniku otrzymujemy tzw. udawaną agentywność, por.:

Ołówek pisze.

Wyrażenia mogą osiągać określone cele komunikacyjne (Sz.).

Wiąże się to z inwariantową funkcją narzędnika, polegającą na oznaczaniu nazwy wtórnego generatora wydarzenia, który potencjalnie jest w stanie stać się generatorem tego samego lub podobnego wydarzenia (Lutin 2005–2006: 27), por.:

S nazywa A (pojęcie) za pomocą B (słowo).

S oznacza A (czynność) za pomocą B (czasownik).

Wydaje się, że właśnie z tą transformacją można powiązać powstawanie samodzielnych refleksyjnych czasowników relacyjnych. Kierunek derywacji semantycznej i zmian semantyczno-gramatycznych można przedstawić w sposób następujący:

Charakteryzuję A za pomocą B. – B charakteryzuje A. – A charakteryzuje się B.

Zawieram A w B. – B zawiera A. – A zawiera się w B.

Ostatnią omawianą tu ciekawą grupę tworzą czasowniki trzyargumentowe o znaczeniu czynności, których znaczenie można przedstawić jako: ‘S ustala relacje między A i B’, por.:

Łączę A z B.

Dopasowuję A do B.

Odnoszę A do B.

Każda z tych konstrukcji, będąc konstrukcją agentywną, jest zdolna do tworzenia tzw. pseudoreflexivum – formy zwrotnej z usuniętym agensem bez promocji aktantów obiektowych. Przypomnę w tym miejscu, że utworzenie tej formy w języku polskim możliwe jest pod warunkiem spełnienia następujących wymogów: (1) agens powinien oznaczać istotę ludzką; (2) sprawca czynności musi wykazywać pewną świadomość i kontrolę nad wykonywaną czynnością (Górski 2008: 52–53). Pseudoreflexiva utworzone od powyższych zdań, gdzie A – *teksty*, B – *paradygmaty*, będą wyglądały następująco:

Teksty łączy się z paradygmatami.

Teksty dopasowuje się do paradygmatów.

Teksty odnosi się do paradygmatów.

Poza tym każdy z tych czasowników jest zdolny do refleksywizacji z całkowitym usunięciem agensa i jednoczesną promocją jednego z argumentów na pozycję podmiotu gramatycznego, por.:

Teksty łączą się z paradygmatami.

Teksty dopasowują się do paradygmatów.

Teksty odnoszą się do paradygmatów.

Mamy tu zatem do czynienia z różnymi czasownikami: *łączyć* – czynnościowym i *łączyć się* – relacyjnym, oraz z homonimią form z elementem *się*, z których jedna – pseudoreflexivum – jest transformacją zdania czynnościowego, druga zaś – realizacją modelu relacyjnego z semantycznie derywowanym od czasownika nierefleksyjnego czasownikiem refleksyjnym. O próbach „usamodzielniania się” tych form od modelu czynności świadczy też specyfika form biernych, których obecność w nowym paradygmacie relacyjnym można uznać za „dziedzictwo” znaczeń czynnościowych: pasywizacja zdań tego typu częstokroć dotyczy nie relacji podmiotowo-objektowych, lecz obiektowo-objektowych, gdzie każdy z obiektowych argumentów jest obowiązkowy, a fakultatywny podmiot w niektórych wypadkach zostaje usunięty bez możliwości jego reprezentacji w strukturze powierzchniowej, por.:

*Idea tożsamości akademickiej jest nieodłącznie związana z koncepcją „akademickiej wspólnoty dyskursu” (D.) – *przez kogoś/nas.*

*Twierdzenia o [...] oparte są częstokroć na subiektywnych odczuciach (Sz.) – *przez kogoś/nas.*

Podsumowując powyższe rozważania, można wstępnie zakreslić realizacyjne pole modelu relacyjnego w postaci koła, posiadającego centrum (środek) i w różnym stopniu oddalone od niego peryferia (warstwy):

(1) centrum pola tworzą zdania z dwuargumentowym predykatem relacyjnym konotującym argumenty nieosobowe, por.:

Te nazwy odnoszą się do tego samego zjawiska (Sz.).

Również w centrum pola, ale nieco dalej znajdują się zdania z predykatami relacyjnymi, w których pierwszy argument cechuje się osłabioną lub silną podmiotowością, por.:

Wszystkie głosy tworzą język prasy (P.).

Mieliśmy dawniej język prasy i w prasie (P.).

(2) drugą warstwę tworzą dwuargumentowe predykaty, które posiadają zarówno znaczenie czynności, jak i stosunku (są wieloznaczne): w pierwszym wypadku pierwszym aktantem jest zawsze agens – mamy wtedy do czynienia z modelem czynności, por.:

Leksykografowie rejestrują przysłowia w słownikach.

W drugim wypadku wskutek derywacji semantycznej dochodzi do obsadzenia miejsca agensa rzeczownikiem nieosobowym (klasa taksonomiczna – przedmiot lub abstrakcja intelektualna), por.:

Słowniki rejestrują przysłowia (Sz.).

(3) trzecią warstwę zdań tworzą zdania z predykatami wyjściowo trzyargumentowymi, które w postaci trzyargumentowej należą do modelu czynności, w postaci zaś dwuargumentowej – z refleksyjnym odpowiednikiem wyjściowego czasownika czynności – do modelu

stosunków; obydwa obiektowe argumenty tych predykatów są wyrażone rzeczownikami nieosobowymi, por.:

Odbiorcy [...] łączą ich warstwę werbalną z własnym językowym obrazem świata (S.). – Warstwa werbalna łączy się z własnym językowym obrazem świata.

Istnienie w polu modelu relacyjnego dwóch ostatnich warstw świadczy nie tylko o wzajemnym powiązaniu modelu czynności i modelu stosunków, ale też o pewnej dwoistości działalności intelektualnej, która może być ujmowana przez nadawcę tekstu naukowego zarówno agentywnie, „autorsko”, jak i relacyjnie, impersonalnie.

Zaproponowana w artykule koncepcja modelu zdaniowego stanowi rozwinięcie poglądów wielu naukowców na istotę zdania jako jedności struktury i semantyki. Kolejnym krokiem w opisie tekstu naukowego za pomocą zaproponowanego tu narzędzia może być całościowe przedstawienie semantycznej organizacji tego typu tekstu na podstawie statystycznego opracowania zdaniowych realizacji oddzielnych modeli, zarówno bazowych, jak i transformowanych.

Źródła

- D.: A. Duszak, *Wielogłosowość języków nauki a tożsamość akademicka w świetle lingwistyki stosowanej*, [w:] A. Duszak, A. Jopek-Bosiacka, G. Kowalski (red.), *Tekst naukowy i jego przekład*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2015, s. 79–106.
- Ch.: W. Chlebda, *Nieautomatyczne drogi dochodzenia do reproduktów wielowyrazowych*, [w:] W. Chlebda (red.), *Na tropach reproduktów. W poszukiwaniu wielowyrazowych jednostek języka*, Uniwersytet Opolski, Opole 2010, s. 15–36.
- M.: J. Maćkiewicz, *Jak można badać przekazy multimodalne*, „Język Polski” 2015, R. XCVI, z. 2, s. 18–27.
- P.: W. Pisarek, *Język mediów czy język w mediach?*, „Język Polski” 2016, R. XCVI, z. 2, s. 5–10.
- Pis.: K. Pisarkowa, *Pragmatyka przekładu. Przypadki poetyckie*, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1998.
- S.: B. Skowronek, *Z perspektywy odbiorcy. O nowym obszarze badań języka w mediach*, „Język Polski” 2016, R. XCVI, z. 2, s. 11–17.
- Sz.: G. Szpila, *Współczesne przysłowie – rozważania teoretyczne vs. badanie ankietowe*, „Język Polski” 2017, R. XCVII, z. 2, s. 5–22.
- T.: R. Tokarski, *Od językowego obrazu świata do obrazów świata w języku*, „Język Polski” 2016, R. XCVI, z. 2, s. 28–37.

Bibliografia

- Arutūnova N.D. 1976/2009: *Predloženie i ego smysl. Logiko-semantičeskie problemy*, URSS, Moskwa.
- Arutūnova N.D., Širāev E.N. 1983: *Russkoe predloženie. Bytijnij tip*, Russkij žyzyk, Moskwa.
- Bondarko A.V. 1972: *K teorii polā v grammatike: zalog i zalogovost'*, „Voprosy žykoznaniā”, nr 3, s. 20–35.
- Bondarko A.V. 1984: *Funkcional'naā grammatika*, Nauka, Leningrad.
- Gajšina R.M. 1981: *Leksiko-semantičeskoe pole glagolov otnošeníā v sovremennom russkom žyzyke*, Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta, Saratov.
- Gak V.G. 1998: *Predikativnye otnošeníā v svete žykovoj asymmetrii*, [w:] V.G. Gak, *Žykovye preobrazovaniā, Žyky ruskoj kul'tury*, Moskva, s. 125–136.
- Górski R.L. 2008: *Diateza nacechowana w polszczyźnie. Studium korpusowe*, Lexis, Kraków.
- Kananowicz T. 2019: *Model' predloženiā v sintaksičeskikh teoriāh*, [w:] T. Kananowicz, A. Klimkiewicz (red.), *Porządek słów. Gramatyka. Tekst. Styl. Dyskurs. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Zoi Nowożenowej z okazji 45-lecia pracy naukowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 68–77.

- Lariohina N.M. 2018: *Obučenie grammatike naučnoj reči i vidy upražnenij*, Russkij język, Moskva.
- Lutin S.A. 2005–2006: *Tvoritel'nyj mesta i vremeni v funkcional'no-semantičeskom aspekte*, „Vestnik RUDN, seriâ Russkij i inostrannye języki i metodika ih prepodavaniâ”, nr 1, s. 26–36.
- Novoženova Z. 2001: *Russkoe glagol'noe predloženie. Struktura i semantika*, Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku, Słupsk.
- Onipenko N.K. 2001: *Teoriâ kommunikativnoj grammatiki i problema sistemnogo opisaniâ russkogo sintaksisa*, „Russkij język v naučnom osveštenii”, nr 2, s. 107–121.
- Pađučeva E.V. 2004: *Dinamičeskie modeli v semantike leksyki*, Źęzyki slavânskoj kul'tury, Moskva.
- Šatunovskij I.B. 1996: *Semantika predloženiâ i nereferentnye slova. Značenie. Kommunikativnââ perspektiva. Pragmatika*, Źęzyki russkoj kul'tury, Moskva.
- Šmelëva T.V. 1988: *Semantičeskij sintaksis. Tekst lekcij*, Krasnoârskij gosudarstvennyj universitet, Krasnojarsk.
- Zolotova G.A. 1973: *Očerķ funkcional'nogo sintaksisa russkogo języka*, Nauka, Moskva.
- Zolotova G.A. 1982: *Kommunikativnye aspekty russkogo sintaksisa*, Nauka, Moskva.
- Źmigrodzki P. 1995: *Zdania metaforyczne w języku polskim. Opis semantyczno-składniowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Summary

Sentence models in an academic text. A relational model (using materials from academic humanities texts)

Keywords: academic text, structural and semantic model semantics of relations, isomorphism, isosemantic, semantic derivation.

In the article the author describes the relational sentence model against a background of other sentence models, presents the semantic field of the model on the basis of different semantic groups of verbs, semantic roles and taxonomic classes of the actants. Processes of semantic derivation were described which result in the expansion of the relational model's field due to agentive predicates of action. New semantics often results in the development of new grammatical paradigms. Due to predicates with unstable semantics, authors of academic texts can choose between agentivity or impersonality while describing the intellectual activities.